

3. Коваль, У. І. Чым адгукаецца слова: фразеалогія ў павер'ях, абрадах і звычаях. – Мінск: Народная асвета, 1994. – 48 с.
4. Протчанка, В. У. Актуальныя праблемы тэорыі і практыкі навучання беларускай мове. – Мінск: НІА, 2001. – 212 с.
5. Роўда, І. С. Лексічныя лакуны беларускай мовы // Роднае слова. – 1993. – № 10. – С. 34–38.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 3-е выд. – Мінск: БелЭН, 2002. – 784 с.

УДК 371.3

М. Г. Яленскі, Н. М. Антановіч,
Н. У. Антонова (Беларусь, г. Мінск)

СУЧАСНЫ ПОГЛЯД НА «МЕТОДЫКУ РОДНОЙ МОВЫ» ЯКУБА КОЛАСА

Анотацыя. У артыкуле разглядаюцца метадалагічныя і метадычныя падыходы да навучання мове, выказаныя К. М. Міцкевічам у «Методыцы роднай мовы», іх асэнсаванне з пазіцыі сённяшняга дня.

Ключавыя словы: «Методыка роднай мовы», навучанне мове, навучанне грамаце.

Навучанне мове – складаны і працяглы працэс. Вучоныя, практыкі стагоддзямі шукаюць найбольш эфектыўныя шляхі выкладання мовы. Многія з іх добра ўсведамлялі, што лепшым метадам будзе той, які «не гвалтуе дзіцячай прыроды і ідзе на спатканне яе патрэбам» [2, с. 348]. Гэтыя словы належаць славутаму беларускаму пісьменніку і педагогу Канстанціну Міхайлавічу Міцкевічу – Якубу Коласу.

Як спробу метадалагічнага і метадычнага ўпарадкавання навучання мове разглядаў Якуб Колас сваю «Методыку роднай мовы». Гэта быў першы метадычны дапаможнік для настаўнікаў, у якім знайшлі адлюстраванне не толькі асабісты педагогічны вопыт аўтара як настаўніка, але і дасягненні айчынай метадычнай навукі таго часу. У «Методыцы роднай мовы» ён імкнуўся не навіязваць тэя ці іншыя метады навучання, а даць настаўніку магчымасць выбару. Многія думкі Якуба Коласа, выказаныя ў 20-я гады ХХ ст., актуальныя і сёння.

Асабліваю ўвагу К. М. Міцкевіч надаваў пачатковаму этапу сістэматычнага навучання мове – навучанню грамаце, асноўнымі мэтамі якога з'яўляюцца «фарміраванне базавых ведаў, уменняў і навыкаў чытання і пісьма, агульнавучэбных уменняў, навыкаў і спосабаў дзеянняў; развіццё асноўных відаў вуснага і пісьмовага маўлення, пазнавальнага інтарэсу; выхаванне маральна-этычных якасцей,

эмацыянальна-каштоўнасных адносін да навакольнай рэчаіснасці, культуры зносін» [1, с. 26].

Поспех навучання грамаце залежыць ад многіх фактараў, у тым ліку і ад выбару метаду навучання. У «Методыцы роднай мовы» К. М. Міцкевіч зрабіў кароткі гістарычны агляд метадаў навучання грамаце, адзначыў станоўчыя і адмоўныя рысы кожнага з метадаў, пры гэтым выказаў свае ўласныя меркаванні і погляды іншых метадыстаў.

Адказваючы на пытанне «якім жа метадам трэба карыстацца пры навучанні грамаце?», К. М. Міцкевіч адзначае: «...наилепшым метадам навучання будзе той метада, каторы найскарэй, найпрасцей, найлягчэй, найразумней вядзе да мэты» [3, с. 235]. Каб зрабіць правільны выбар метаду навучання грамаце і даваць яму аб'ектыўную ацэнку, трэба «мець на ўвазе тыя псіхафізіялагічныя працэсы, якія выклікаюцца чытаннем» [3, с. 236]. У працэсе аналізу псіхафізіялагічных працэсаў пры чытанні К. М. Міцкевіч прыходзіць да высновы, што «наилепшым метадам навучання грамаце трэба прызнаць *аналітыка-сінтэтычны*; ...аналіз прадпалагае работу, каторая пачынаецца з гукавога раскладу і чытання цэлых слоў... сінтэз дасць магчымасць скараціць выпрацаваць і развіць тэхніку чытання» [3, с. 239].

У сучаснай школе навучанне грамаце ажыццяўляецца на аснове *гукавога аналітыка-сінтэтычнага метаду навучання грамаце* з шырокім выкарыстаннем гульнявых метадаў і прыёмаў. У Расіі ўпершыню гэты метада быў уведзены К. Д. Ушыным як метада «пісьма – чытання». У школе ён выкарыстоўваецца з сярэдзіны 60-х гг. XIX ст. (з невялікім перапынкаў: з 1922 па 1935 гг. прымяняўся метада цэлых слоў) па цяперашні час. Сучасныя буквары распрацоўваюцца на аснове гукавога аналітыка-сінтэтычнага метаду з улікам апошніх дасягненняў у галіне лінгвістыкі, дзіцячай псіхалогіі, педагогікі.

У аснове сучаснага метаду навучання грамаце ляжаць прыёмы, якія адбіраліся і выпрацоўваліся на працягу не аднаго стагоддзя. Акрэсленыя К. М. Міцкевічам у «Методыцы роднай мовы» асаблівасці падрыхтоўчых практыкаванняў да чытання і пісьма, пэўныя метадычныя рэкамендацыі па навучанні чытанню і пісьму (па гукавым метадазе), не губляюць сваёй актуальнасці і сёння.

Як адзначае К. М. Міцкевіч, навучанне грамаце патрабуе «пэўнага і паступовага парадку і грунтоўнасці ў практыкаваннях»:

1. Уступныя заняцці.
2. Папярэднія практыкаванні.
3. Зяняцці па навучанні грамаце [3, с. 250–251].

Навучанню грамаце павінны папярэднічаць так званыя «ўступныя лекцыі», мэта якіх пазнаёміць вучняў з новымі прадметамі ў школе, правіламі школьнага парадку, дысцыпліны; увесці вучняў у круг школьных інтарэсаў; пазнаёміць настаўніка з вучнямі. Падчас «ўступных лекцый» праводзіліся гутаркі на розныя тэмы. Заняткі былі накіраваны на развіццё звязнага маўлення вучняў, узбагачэнне слоўнікавага запасу, развіццё цікавасці да навучання. У гэты час у настаўніка была магчымасць пазнаёміцца з індывідуальнымі асаблівасцямі кожнага вучня. На наш погляд, «ўступныя лекцыі», у сучаснай школе знаходзяць сваё адлюстраванне ў вучэбным прадмеце «Уводзіны ў школьнае жыццё», з якога пачынаецца навучанне ў I класе.

Пасля «ўступных лекцый» пачыналіся «падгатоўчыя» практыкаванні да чытання і пісьма. Гэтыя практыкаванні праводзіліся як у вуснай, так і ў пісьмовай формах з шырокім прымяненнем прыёмаў гукавога аналізу і сінтэзу.

У працэсе выканання вусных практыкаванняў вучні знаёміліся з раскладам «мовы на словы, слоў на склады, складоў на гукі» [3, с. 252]. К. М. Міцкевіч адзначае, што вучань не толькі павінен ведаць, але і ўмець самастойна выконваць «расклад» ва ўсіх яго відах і выдзяляць гукі. У «Методыцы роднай мовы» прыводзяцца канкрэтныя фрагменты заняткаў па вылучэнні і азнаямленні з кожным паняццем. Праілюстраваныя К. М. Міцкевічам прыёмы прымяняюцца і ў сучаснай школе. Напрыклад, пры знаёмстве з падзелам слоў на склады прапануецца наступны прыём: параўнанне двух спосабаў вымаўлення аднаго і таго ж слова – цалкам і па складах.

Пры азнаямленні з кожным паняццем была вызначана пэўная паслядоўнасць працы. Так, пры знаёмстве са складам спачатку адбіраліся словы з двух складоў, з простымі двухлітарнымі складамі (*мама, рыба, дуга*), потым трохскладовыя з простымі двухлітарнымі складамі (*сабака, салома, малако*), потым двухскладовыя, дзе ёсць трохлітарныя склады (*хмара, котка, палка*) [3, с. 254].

На думку К. М. Міцкевіча, пры правядзенні падрыхтоўчых заняткаў самым цяжкім з’яўляецца знаёмства з паняццем «гук», паколькі для дзяцей можа быць не зусім зразумелым само слова «гук». Асаблівая ўвага звяртаецца на вылучэнне гукаў, якія існуюць у наваколлі і гукі чалавечай мовы. Пры выдзяленні гукаў у слове спачатку прапануецца браць аднаскладовыя словы з галоснага і зычнага гука (*ах, ох, ух*). Калі вучні на практыкаваліся свабодна выдзяляць гукі, адбываецца пераход да аналізу адкрытых складоў (*ра-ма, ра-са*).

К. М. Міцкевіч уздымае пытанне адносна азнаямлення вучняў са спосабамі вымаўлення гукаў; прыводзіць аргументы розных метадыстаў адносна вырашэння гэтага пытання і прыходзіць да высновы, што «азнаямленне з артыкуляцыйнай гукаў павінна засвойвацца на назіранні вучняў над іх вымаўленнем і выкладацца як можна прасцей» [3, с. 254]. Акрэсленыя аспекты дзейнасці ўлічваюцца пры працы з гукамі на сучасным этапе навучання грамаце.

Падрыхтоўчыя практыкаванні да пісьма праводзіліся на асобных занятках. Яны прадугледжвалі «рысаванне» і пісьмо элементаў літар. Акрамя таго, вырашаліся наступныя задачы: навучыць дзяцей правільна сядзець пры пісьме, правільна трымаць прылады пісьма, на практыкавацца ў напісанні элементаў літар.

Па сутнасці, падрыхтоўчыя практыкаванні да чытання і пісьма, ахарактарызаваныя К. М. Міцкевічам у «Методыцы роднай мовы», уяўляюць сабой змест працы ў падрыхтоўчы (дабукварны) перыяд навучання грамаце. Менавіта ў гэты перыяд на ўроках навучання чытанню ў адпаведнасці з вучэбнай праграмай адбываецца знаёмства з сістэмай мовы і наступнымі паняццямі: «маўленне», «сказ», «слова», «склад» (у буквары А. К. Клышкі знаёмства са складам пераносіцца на больш позні час – асноўны перыяд навучання грамаце), «гук», «звычайны гук». На ўроках навучання пісьму ажыццяўляецца знаёмства з гігіенічнымі правіламі пісьма (правільная пастава пры пісьме, размяшчэнне сшытка на парце, палажэнне ручкі ў руцэ падчас пісьма); падрыхтоўка рукі вучня да пісьма (практыкаванні ў расфарбоўцы, маляванні ўзораў, абвядзенні па контуры, штрыхоўцы ў розных напрамках); знаёмства з напісаннем элементаў літар, іх злучэнняў.

Асаблівасці арганізацыі заняткаў па навучанні грамаце (па гукавым метадзе) у «Методыцы роднай мовы» раскрываюцца ў раздзелах «Навучанне чытанню» і «Навучанне пісьму».

Для паспяховага навучання грамаце мае значэнне парадак вывучэння літар і складоў, які «вызначаецца ступенню труднасці іх вымаўлення і зліцця» [3, с. 259].

У сучасных букварах, якія дзейнічаюць у Рэспубліцы Беларусь, паслядоўнасць азнаямлення з літарамі наступная: у буквары В. І. Цірынавай (на рускай мове) асноўны перыяд навучання грамаце пачынаецца са знаёмства з шасцю літарамі для абазначэння галосных гукаў (**а, у, и, о, э, ы**); А. К. Клышка пры вызначэнні паслядоўнасці вывучэння літар кіруецца прынцыпам частотнасці і прапануе пачынаць вывучэнне літар з дзесяці літар для абазначэння зычных гукаў (**с, п, м, т, л, н, ш, р, к, д**).

Неабходна заўважыць, што прыёмы вывучэння гукаў, паслядоўнасць знаёмства з новай літарай, прадстаўленыя ў «Методыцы роднай мовы», не страчваюць сваёй актуальнасці і сёння. Як адзначае К. М. Міцкевіч, вывучэнне літары павінна ўключаць чатыры асноўныя моманты:

1. Азнаямленне з гукам.

Пасля вылучэння новага гука са слова вучні абавязкова практыкуюцца ў яго вымаўленні (індывідуальна і хорам). З мэтай замацавання вылучанага са слова новага гука вучні практыкуюцца ў яго знаходжанні ў словах. Прапануюцца практыкаванні на развіццё фанематычнага слыху вучняў; самастойнае прадумванне вучнямі слоў з новым гукам.

Па сучасным этапе навучання грамаце, акрамя адзначаных відаў дзейнасці, вучні даюць характарыстыку гукам (галосны / зычны, галосны – націскны / ненаціскны; зычны – цвёрды / мяккі, звонкі / глухі).

2. Азнаямленне з літарай.

Пераход да знаёмства з літарай ажыццяўляецца толькі ў тым выпадку, калі настаўнік перакананы, што гук засвоены трывала.

Спачатку адбываецца азнаямленне з друкаванай літарай. Настаўнік друкіе літару на дошцы, звяртаецца ўвага на «часткі» літары. З мэтай запамінавання рыс літары прапануюцца канструяванне літар, напрыклад, з палачак; «можна даваць дзецям кусочки газеты з буйным шрыфтам, каб яны маглі знайсці знаёмую літару» [3, с. 262]. Перад азнаямленнем з новай літарай можна паўтарыць літары, якія ўжо вывучаліся і параўнаць іх; звярнуць увагу на тыя літары, якія падобныя па напісанні.

3. Чытанне слоў з новай літарай.

У адпаведнасці з гукавым метадам навучання грамаце першапачатковым матэрыялам для чытання з’яўляюцца словы, якія «складаюцца з літар перакіднога альфабэту, і чытанне такім парадкам папярэджаецца друкаваннем слоў», але друкаванню папярэдняе расклад слова на гукі і вызначэнне літар, якімі яны будуць абазначацца на пісьме [2, с. 263]. У «Методыцы роднай мовы» прапануюцца і іншыя віды чытання: чытанне па падабенстве, чытанне без раскладу і інш. Абавязкова арганізуюцца чытанне па лемантары. Пасля прачытання слоў вучні пераходзяць да чытання сказаў.

У сучасных букварах вучні спачатку практыкуюцца ў прачытанні прамых складоў. У буквары А. К. Клышкі прапануюцца прыём «чытанне па аналогіі»; у буквары В. І. Цірынавай пры навучанні чытанню прамога складу ўводзяцца прыёмы: «чытанне з арыенцірам на галосны», гульнёвы прыём «Пабеглі па дарожцы» («чытанне па дарожках» з чарапахай (павольна) і з ракетай (хутка)).

4. Навучанне пісьму.

К. М. Міцкевіч заўважае, што пры вызначэнні паслядоўнасці ў навучанні напісанню літар варта прытрымлівацца прынцыпу генетычнай паступовасці, у адпаведнасці з якім літары можна размеркаваць у групы па наяўнасці ў іх аднолькавых элементаў. Аднак такі расклад «не падыходзіць» да чытання і на практыцы генетычны парадак літар захоўваецца толькі часткова [3, с. 268].

У працэсе навучання пісьму літар неабходна выкарыстоўваць разнастайныя прыёмы. Паслядоўнасць навучання напісанню новай літары і пэўныя прыёмы прадстаўлены ў «Методыцы роднай мовы»: 1) запіс настаўнікам новай літары на дошцы; 2) разглядванне літары вучнямі і вылучэнне элементаў, з якіх яна складаецца; 3) тлумачэнне і дэманстрацыя настаўнікам напісання новай літары на дошцы, вылучэнне рухальных элементаў літары; 4) падрыхтоўка да пісьма (такціраванне); 5) самастойны запіс літары вучнямі.

К. М. Міцкевіч адзначае, што, пасля таго як напісанне новай літары замацавана на пісьме, адбываецца пераход да пісьма слоў, сказаў. Вучні практыкуюцца ў спісванні з дошкі або лемантара; пазней да спісвання дадаецца гукавы навучальны дыктант.

Такім чынам, метадысты, аўтары буквароў, настаўнікі ў «Методыцы роднай мовы» змогуць знайсці слушныя парады па навучанні дзяцей першапачатковаму чытання і пісьму.

Варта заўважыць, што асноўныя задачы навучання роднай мове К. М. Міцкевіч сфармуляваў як навучанне найперш розным відам маўленчай дзейнасці: чытання, пісьму, гаварэнню, а таксама граматыцы. Падкрэслім, што ўжо ў той час прызнавалася наступнае: змест навучання мове – гэта не столькі веды пра мову, колькі дзейнасць на мове – маўленне. У гэтым сэнсе змест моўнай адукацыі набывае сацыяльную і асобасную мэтазгоднасць: вучыць трэба таму, што неабходна чалавеку ў жыцці, каб выявіць свой унутраны свет. Такім чынам, ідэі кампетэнтнаснага падыходу, якія актыўна абмяркоўваюцца сёння вучонымі і педагогамі-практыкамі, уздымаў Якуб Колас яшчэ ў мінулым стагоддзі.

К. М. Міцкевіч, размяжоўваючы мову як прадмет выкладання і як «фактар сацыяльных зносін дзяцей», рашуча выступаў супраць аднабоковага падыходу да выкладання мовы як да фармалізаванага акта, «адарванага ад жывой стыхіі дзіцячай гутаркі», ад выкарыстання «яе ў жывых зносінах дзяцей між сабою і настаўнікам» [2, с. 349].

Разглядаючы пытанне зместу навучання, К. М. Міцкевіч прытрымліваецца, калі ацэньваць з пазіцый сённяшняга дня, функцыянальна-се-

мантычнага падыходу ў выкладанні граматыкі. Гэта відаць з таго, як аўтар разважае аб методыцы вывучэння прыназоўнікаў, словазлучэнняў, назоўнікаў, дзеясловаў. Увага дзяцей звяртаецца на значэнне і функцыю моўных адзінак. Назіранні за змяненнем апошніх Якуб Колас раіць праводзіць у складзе сказа, каб граматычныя практыкаванні не ператвараліся ў фармальныя маніпуляцыі з моўнай матэрыяй, а былі сэнсава апраўданымі. Практычнае карыстанне словам ён называе «асобавым выяўленнем» таго, хто гаворыць, г. зн. у слове чалавек выказвае свае адносіны да з’яў рэчаіснасці. Згаданая думка з’яўляецца дамінантнай у сучаснай лінгвадыдактыцы.

На нашу думку, самым галоўным у методыцы К. М. Міцкевіча была арыентацыя навучання мове на выхаванне творчай асобы. Ідэяй фарміравання творчай асобы, нягледзячы на адсутнасць тэрміналагічна-моўнага афармлення, напоўнены практычна кожны раздзел. У такіх раздзелах, як «Методыка чытання», «Стылістычныя пісьменныя работы», «Творчы дыктант», аўтар паказвае, як трэба вучыць дзяцей успрымаць літаратурны твор, абуджаць іх уяўленне, развіваць творчыя здольнасці.

Асобасная арыентаванасць «Методыкі роднай мовы» заключаецца яшчэ і ў тым, што Якуб Колас бачыць у настаўніку творчую асобу, таму не імкнецца навязаць яму нейкі адзін алгарытм дзеяння, а знаёміць з мноствам метадаў навучання, што існавалі на той час у айчынай і замежнай дыдактыцы. У сваіх ацэнках ён дэмакратычна ставіцца да розных навуковых меркаванняў, а, прыводзячы тэа ці іншыя прыклады з жывой педагагічнай практыкі, не прыніжае асобу настаўніка.

Такім чынам, акрэсленыя ў «Методыцы роднай мовы» аспекты навучання беларускай мове, пададзеныя метады і прыёмы, разнастайныя практыкаванні прымяняюцца і на сучасным этапе з улікам апошніх дасягненняў у лінгваметодыцы, педагагіцы, псіхалогіі.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Вучэбныя праграмы для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай мовай навучання і выхавання: 1 клас / Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. – Мінск: Нацыянальны інстытут адукацыі, 2017. – 106 с.
2. Колас, Я. Збор твораў: у 14 т. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1976. – Т. 12: Публіцыстычныя і крытычныя артыкулы. 1947–1956. – С. 313–506.
3. Колас, Я. Збор твораў: у 20 т. / рэд. тома Т. С. Голуб; падрыхт. тэкстаў і камент. А. І. Шамякінай; Нац акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – Т. 15: П’есы. Метадычныя распрацоўкі. – 791 с.